

Two solo exhibitions by Iraqi-American artist Michael Rakowitz were held in Vilnius in 2020–2021 – Return at the Contemporary Art Centre and the invisible enemy should not exist (Room G) at the Radvila Palace Museum of Art. Neringa Bumblienė, curator of Rakowitz's

exhibition Return, speaks to the artist about his background, artistic and human concerns, his relationship with history, his troubles and inspirations. He reveals the importance of being with others, and finally – discusses changes the pandemic has brought upon us.

Noriu būti toks pat drąsus kaip geologija

Neringos Bumblienės pokalbis su Michaelu Rakowitzu

Šis interviu vyko per platformą „Zoom“ vėlyvą 2020 m. vasarą, ruošiantis dviem garsaus irakiečių kilmės amerikiečių menininko Michaelo Rakowitzo personalinėms parodoms Vilniuje: „Sugrįžimas“ Šiuolaikinio meno centre ir „Nematomo priešo būti neturėtų (G salė)“ Lietuvos nacionalinio dailės muziejaus Radvilų rūmų dailės muziejuje. Dirbant prie šių parodų ir vėliau, jas atidarius, visą laiką kortas maišė ir tebemaišo įvairūs apribojimai, susiję su COVID-19. M. Rakowitzo parodos „Sugrįžimas“ kuratorė Neringa Bumblienė kalbasi su menininku, atvirai pasakojančiu apie savo kilmę, meninius ir žmogiškuosius rūpesčius, atskleidžiančiu mintis apie dabartinę situaciją ir parodų rengimą nuotoliniu būdu.

N. Bumblienė: Norėčiau pradėti nuo pradžių ir paklausti, kaip ir kodėl nusprendė tapti menininku?

M. Rakowitzas: Pamenu, kaip būdamas dvejų ar trejų metų vaikas sėdėjau ant grindų šeimos susibūrimė, kai kažkas paklausė, kuo aš būsiu užaugęs, ir aš iškart atsakiau – gydytoju, kaip ir mano tėvas. Tačiau mano tėvas paprieštaravo, kad nebūsiu, kad mano gyvenime vyksta kažkas kita. Mano tėvas buvo pasišventęs didesniajam gijimo projektui. Jo įtaka neaplenkė mano meninės praktikos ir gijimas iki šiol yra svarbi jos dalis.

Kiek vėliau, būdamas septynerių, pamačiau, kad mama verkia žiūrėdama televizorių. Vienintelį kartą mačiau ją taip verkiančią maždaug prieš penkerius metus, kai mirė mano senelis iš Irako. Pakėlęs akis į televizorių, pamačiau Niujorke susirinkusius žmones. Jie tvindė gatves, atrodė, kad vyksta demonstracija. Tad paklausiau jos, kas negerai, ir ji atsakė, kad nužudytas Johnas Lennonas. Tada uždaviau klausimą: „Kas yra Johnas Lennonas?“ Ji atsakė, kad jis buvo iš „The Beatles“. Aš paklausiau: „O kas yra

>
Michaelo Rakowitzo parodos Radvilų rūmų dailės muziejuje fragmentas Vilnius, 2020 11 06
Fot. Gintarė Grigėnaitė

„The Beatles“? Ji pažvelgė į mane tarsi būčiau ateivis. Mama nusivedė mane į savo miegamąjį, kur buvo patefonas. Paėmė plokštelę iš lentynos, įdėjo ją į patefoną ir padavė man viršelį. Šis buvo nepaprastai spalvingas ir pašėlęs, man jis labai patiko. Adata nusileido ant vinilo, mama apvertė albumo viršelį ir parodė, kad nugarėlėje surašyti visų dainų tekstai. Ji paaiškino, kad nuo pirmosios dainos pirmo žodžio iki paskutinės dainos paskutinio žodžio jie pasakoja vieną istoriją. Ir aš užsikabinau. Supratau, kad tai turėjo didžiulę įtaką jai, bet taip pat pradėjau suvokti, kad tai padarė milžinišką poveikį ir visai kultūrai. Tai privertė mane iš tikrųjų būti viso to dalimi, tęsti šį vektorių, galintį suformuluoti

Michael Rakowitz.
Šiauriniai Nimrudo rūmai,
G salė, bareljefas Nr. 22.
Kūrinio fragmentas
Fot. Gintarė Grigėnaitė

dalykus, kurie ne visada yra tiesiogiai susiję. Jie gali būti netiesioginiai ir vis tiek leisti žmonėms jaustis šių procesų dalimi. Nuo tos akimirkos stebiu, kaip kultūra veikia žmones. Taigi, manau, kad nuo septynerių metų niekada nebesigręžiojau atgal.

N. B.: Labai anksti! Kas suformavo tavo meninių interesų lauką? Panašu, kad yra tiek daug dalykų, ateinančių iš tavo šeimos, jos istorijos. Ar nuo pat pradžių tau buvo aišku, kad, kaip menininkas, dirbsi prie šių temų?

M. R.: Nemanau, kad tai man visada buvo aišku. Man iki šiol įdomu, kokie mano darbai bus ateityje.

Lankiau tradicinę vidurinę mokyklą, ją baigiau 10 dešimtmetyje, kai prieiga prie modernizmo istorijos ar radikalesnių judėjimų, formavusių modernizmą, vis dar buvo ribota. Man patiko reprezentacinė tapyba, buvau apmokytas dirbti akmenskaldžiu. Tuo metu nelabai ką žinojau apie šiuolaikinį meną ir savarankiškai juo nesidomėjau. Dailės akademijoje buvo nuostabu tai, kad turėjau puikius dėstytojus – žmones, kurie buvo pasirengę užpildyti studentų žinių, kartais tesiekiančių Michelangelą ir Renesanso istoriją, spragas. Žinai, kaip juos supažindinti su Nam June Paiku? Geriausia citata, kurią pacitavo mano skulptūros dėstytoja, buvo ši garsi 7 dešimtmečio pabaigos Nam June Paiko mintis, kad, jei Michelangelas gyventų šiais laikais, jis būtų videomenininkas. Tai padeda suprasti, kad menininkai visada stengiasi veikti paribuose. Kurdami jie bando peržengti ribas ir atrasti naujų darbo, išraiškos būdų. Tuo metu aš nepaprastai atsidaviau šioms idėjoms. Norėjau išsiaiškinti, kokios buvo svarbiausios aktualijos ir ką buvo galima atrasti.

Manęs nedomino muziejai. Manęs nedomino galerijos. Kur kas labiau traukė į kasdienybę įsiveržiantys meno kūriniai. Situacijos, kurioms esant žmonės gali patirti meną nebūdami tam pasiruošę. Pagaliau tai net nebūtinai turėjo būti meno kūrinys, neturėjo būti kažkas įrėmintas. Meno savęs nevadinantis menas viešose erdvėse man buvo labai įdomus.

N. B.: Ir Irakas atsirado dėl tavo šeimos istorijos?

M. R.: Kai augau, istorijas pasakodavo mano močiutė iš Irako. Tai buvo pasakojimai apie miestą, kurį jie mylėjo ir kuriame gyveno. Miestą, kurį turėjo palikti. Vis dėlto istorijos buvo ne apie išvykimą – jos buvo apie gyvenimą.

Būdamas mažas vaikas turėjau problemų su skaičiais, todėl man buvo sunku pažinti laikrodį. Taigi, močiutė papasakojo istoriją apie Bagdado bokštus, kurie dainuodavo laiką penkis kartus per dieną. Tik gerokai vėliau supratau, kad ji kalbėjo apie minaretus. Manau, tai labai gražu, ir iš šio pasakojimo galiu suprasti daugybę dalykų. Jis atskleidžia, kad žydų šeima, gyvenanti Bagdade, musulmonų kvietimus maldai vertino kaip vieną iš viešosios erdvės funkcijų. Iš minaretų sklindantys garsai vieniems miesto gyventojams buvo religiniai, kitiems – pasaulietiški.

Aš klausydavau močiutės istorijų ir nugirdavau savo tėvų žiūrėdamas žinias. 9 dešimtmetyje apie Iraką buvo kalbama tik Irano ir Irako karo kontekste. 1990–1991 m., įsižiebęs Persijos įlankos karui, ši situacija tapo tik dar intensyvesnė. Būdamas šešiolikos ar septyniolikos metų pradėdį geriau suprasti politiką. Pamenu, kaip su broliais sėdėjau prie vakarieniškos stalo tėvų virtuvėje ir karas per televiziją buvo rodomas tarsi šou. Tą naktį realiuoju laiku mačiau pirmuosius Bagdado vaizdus. Tai buvo žaliai tamsinti CNN vaizdai – prie vaizdo kameros pritvirtintas naktinio matymo objektyvas rodė sprogdinamus pastatus. Pastatus, kurių jau niekada neaplankysiu. Suvokiau, kad vieta, į kurią pabėgo mano seneliai, dabar griaua vieta, iš kurios jie pabėgo. Mano mama nukreipė mūsų dėmesį nuo televizijos klausdama, ar žinome, kad Niujorke nėra irakiečių restoranų. Manau, ji norėjo pasakyti, kad, išskyrus naftą ir karą, Irako kultūra nebuvo matoma JAV, ir tai man ilgą laiką nedavė ramybės.

Esu labai dėkingas savo dailės akademijos dėstytojams, kad jie mano kūryboje nurodė kelią į šį klausimą ir tarsi davė leidimą gebėti juo naudotis ne tik kalbant apie tapatybę, bet ir apie formą bei bendražmogiškas patirtis. Mokydamasis dailės akademijoje, pradėjau dirbti prie projekto „paraSITE“ – kiekvieną žiemą benamiams kuriu pastoges, pritvirtinamas prie šiltą orą pučiančių pastatų vėdinimo angų. Jas įkvėpė mano apsilankymas Jordanijoje, kur tyrinėjau beduinų stovyklas dykumoje. Šie klajojantys dykumų gyventojai, atsižvelgdami į per dykumą keliaujančias ir kintančias vėjo sroves, kiekvieną vakarą skirtingai stato palapines. Tai kiek panašu į aerodinamišką ir buriavimą, kas, manau, yra labai poetiška ir gražu. Tada dar nežinojau, ką su šia informacija darysiu. 1997 m. žiemą grįžęs į JAV pamačiau, kaip Bostone benamis vyras bando išgyventi šaltą naktį miegodamas po šiltą orą pučiančią ventiliacijos angą. Tai buvo dar viena vėjo rūšis: vėjas, šalutinis namo – objekto, kurio kaip tik ir trūksta benamio žmogaus gyvenime, – produktas. Ir iš karto man susidėliojo šių dviejų skirtingų vėjo rūšių ir šių dviejų skirtingų klajojimo formų – beduinų, kurie yra klajokliai iš tradicijos, ir miesto klajoklių, arba benamių, kurie yra klajokliai dėl tam tikrų pasekmių, – kosmologija. Kai tai bandžiau paaiškinti Joanai Jonai, savo dėstytojai dailės akademijoje, ji

pasakė, kad net pasakodamas apie Bostoną iš tiesų kalbu apie Bagdadą. Taip šį kūrinių pradėjau vertinti kaip pirmąjį darbą, kuris man atvėrė priegią ar portalą kalbėti apie Iraką ir gebėti tai daryti nebūtinai tiesiogiai.

N. B.: Ar kada nors buvai Bagdade?

M. R.: Ne, niekada.

N. B.: Tyčia?

M. R.: Irako, kurį pažinojo mano seneliai ar kiti irakiečiai praėjusio amžiaus 5-ajame dešimtmetyje, dabar nebėra. Kaip nebėra ir Niujorko, kurį palikau 2006-aisiais. Suprantu, kad gyvenau „post“ laikotarpiu. Taigi, kai savo kūryboje žvelgiu į Iraką kaip į tam tikrą laiką, suprantu, kad kalbu ne tik apie nostalgiją, bet ir laiko, kaip milžiniško darinio, suvokimą ar tam tikrą planą. Jei galvotume žmonijos istorijos ar šios planetos istorijos masteliais, 1947 m., kai mano seneliai išvyko iš Irako, buvo tarsi prieš kokias 45 minutes.

Norėčiau, kad mano seneliai būtų šalia ir galėčiau jų paklausti apie tai, nes, manau, reikėjo turėti daug drąsos išvykti. O kiekvienas, paliekantis vietą, kuri jų nebenori, turi polinkį bandyti ją pamiršti ir tapti kažkuo kitu. Aš visada sakau, kad mano seneliai buvo pirmieji mano sutikti instaliacijų menininkai. Atvykę į Niujorką jie nusprendė, kad tai, kas yra ant grindų, turi būti iš Irako, kaip ir tai, kas ant sienų ir lubų, – taip pat iš Irako. Kai augau, namuose iš kolonėlių sklindanti muzika buvo iš Irako, kai rengdavome šeimos susitikimus, tai, kas buvo atnešama iš virtuvės, irgi būtinai būdavo iš Irako. Jų aistra visada prisiminti savo kilmę, toliau kalbėti arabiškai šiandien man atrodo magiška.

Taigi, man nereikia keliauti į Iraką, kad galėčiau jaustis su juo susijęs. Nors esu gimęs JAV, turiu tvirtą ryšį su Iraku. Toni Morrison yra išsakyti nuostabią mintį, kad JAV amerikietis reiškia baltaodį, o visiems kitiems tenka užimti įvairias pozicijas. Aš visada buvau dar kažkas kitas, ne tik amerikietis. Taip buvau auklėjamas. Nesakau, kad niekada nevažiuosiu į Iraką. Jei mane kada nors pakviestų, yra tikimybė, kad nuvyksiu. Tačiau neturiu jokių išankstinių romantiškų nuostatų apie tai, kokia ta vieta. Deja, mačiau per daug ir tiksliai žinau, kokia ji yra.

N. B.: Labai nustebau, perskaičiusi, kad tavo tėvas buvo Rytų Europos ir Vengrijos kilmės amerikietis. Matai, radome ryšį! Ar žinai, iš kur tiksliai Rytų Europoje?

M. R.: *Rakowitz* gali būti serbiška pavardė. Ji taip pat yra lenkiška ir gali būti susijusi su vengriška versija – *Rakoczy*. Dėl kažkokių priežasčių ši šeimos istorijos dalis nėra labai aiški, bet aš vis labiau noriu apie tai sužinoti.

Yra dalykų, kurie tiesiog nutinka gyvenime. Aš užaugau senelių, kilusių iš Irako, namuose ir esu tikras, kad, jei būtų nutikę kitaip, mano darbai šiandien galbūt būtų apie „Matzo Ball“ sriubą ir Rytų Europos žydų modernizmą, bet aplinkybės susiklostė taip, kaip susiklostė. Vis dėlto turiu pasakyti, kad 2006 m. laiką leidžiant Budapešte buvo akimirku, kai iš tiesų pajutau, kad ši vieta man yra kažkuo pažįstama ir artima.

N. B.: Dirbdama prie tavo parodos Vilniuje buvau nustebinta išsamių tyrimų, lydinčių daugumą tavo kūrinių. Pavyzdžiui, datulių laiko juosta kūrinyje „Sugrįžimas“, kurią sudaro citatos ir informacija iš tokių skirtingų šaltinių kaip Koranas, poezija ir detalūs istoriniai faktai. Koks yra tavo kūrybinis procesas?

M. R.: Kūrinys nenustoja toliau formuotis realiuoju laiku, kai žiūrovai jį išgyvena. Tačiau jis sukurtas iš to, kas formuoja mane. Tu paminėjau darbą apie datules. Man augant, datulės buvo svarbi mūsų šeimos istorijos dalis. Kai mano senelis mirė, paliko daugybę savo paties pagaminto datulių sirupo stiklainių. Tokio, kokį gamindavo Irake. Šaldiklis buvo prikrautas tų stiklainių, bet 9 dešimtmečio viduryje, kai buvo ištuštintas paskutinis, mama buvo priversta sirupą pirkti iš parduotuvės. O čia buvo prekiaujama tik Kalifornijos arba Izraelio gamintojų produkcija. Jie visi buvo pernelyg išfiltruoti, ne tokie kaip datulių sirupas iš Irako, prie kurio šeima buvo įpratusi. Vieną 2004-ųjų dieną, kai dar gyvenau Bruklina, nuvažiavau į parduotuvę, į kurią mano seneliai eidavo atvykę į JAV, norėdami įsigyti savo regiono prieskonių ir viso kito, kas buvo jų maisto tradicijos dalis. Tą dieną parduotuvėje dirbo Charlie'is Sahadi'is – jos savininkas, pažinojęs mano šeimą. Įeidamas pamačiau datulių sirupo skardinę. Jos etiketė buvo daugiausia arabų kalba. Joje buvo parašyta „Second

House Products Dates Syrup“. Skardinė atrodė labai patraukliai: raudona, su dviem palmėmis. Aš pasilenkiau pasižiūrėti ir perskaičiau, kad tai – Libano produktas. Taigi, pagalvojau, kad galbūt jis bus šiek tiek panašesnis į irakietišką sirupą, ir nusprendžiau nupirkti jį mamai. Nusinešiau į kasą, o Ch. Sahadi'is patikino, kad mano motinai jis tikrai patiks, nes jis – iš Bagdado. Nustebau – juk buvo aiškiai parašyta, kad tai Libano produktas. Todėl paklausiau, kaip tai įmanoma? Tada jis man paaiškino, kad datulių sirupas perdirbamas Irako sostinėje, supilamas į dideles plastikines cisternas ir vežamas per sieną į Siriją, kur perpilamas į nepažymėtas skardines, o šios vežamos per sieną į Libaną. Ten užklijuojamos etiketės ir sirupas parduodamas visam pasauliui. Taip Irako kompanijos apeidavo nuo 1999 m. galiojančias Jungtinių Tautų (JT) sankcijas. Bet buvo 2004-iejį, pirmieji metai po JT sankcijų panaikinimo. Todėl paklausiau, kodėl jie negali tiesiog parašyti, kad tai Irako produktas? Ch. Sahadi'is man paaiškino, esą taip daroma siekiant išvengti papildomų mokesčių, kurie uždedami ant visko su užrašu „Irako produktas“. Irakas laikomas nestabilia šalimi, o JAV Maisto ir vaistų administracija bei pasienio kontrolė apmokestina beveik viską, ką reikia papildomai nuskenuoti, ir tuos mokesčius turi sumokėti importuotojas. Anot Ch. Sahadi'džio, tai būtų labai blogas sandėris. O aš pagalvojau, kad tai gali būti puikus meno kūrinys. Taip ir prasidėjo šis projektas.

Pasaulyje yra daugybė dalykų, kurie yra meno kūriniai, nebūdami menu. Ir būtent jie mane įkvepia.

N. B.: Geografinės teritorijos, su kuriomis dirbi savo kūriniuose, yra toli nuo Lietuvos ir realijų, su kuriomis čia susiduriame. Svarstau, ar tau svarbu rasti ryšį tarp geografinių teritorijų, apie kurias kalbi savo darbuose, ir realių vietų, kuriose juos rodai?

M. R.: Būtų įdomu sukurti konkrečiai vietai pritaiktą kūrinį, pavyzdžiui, Vilniui. Taip pat manau, kad kvaila galvoti, jog žmonės Lietuvoje nėra paveikti viso to, kas vyko ir tebevyksta tolimose geografinėse vietose. Esu įsitikinęs, kad Lietuvos žmonės stebi svarbias pasaulio istorijos akimirkas ir yra jų veikiami.

Prisimindamas Irako karą ir prieš jį vykusį Persijos įlankos karą, galvoju apie tai, kiek jis

Michaelo Rakowitzo parodos
„Sugrįžimas“ Šiuolaikinio
meno centre fragmentas
Vilnius, 2020
Fot. Andrej Vasilenko

buvo susijęs su šaltuoju karu ir likusia galios dinamika, tuo metu egzistavusia pasaulyje. Nemanau, kad tai, jog po Persijos įlankos karo 1991 m. Rusijoje įvyko Rugsjūčio pučas, kuris prisidėjo prie Sovietų Sąjungos iširimo ir Nepriklausomų valstybių sandraugos įkūrimo, yra atsitiktinumas. Manau, kad visi šie įvykiai susiję.

Taip pat svarstau, ką reiškia, kai šiandien mes, pavyzdžiui, žiūrime į gipso reljefus, sukurtus maždaug 860 m. pr. Kr., žinodami, kad jie buvo pagaminti pagal gana agresyvių Sirijos karalių užsakymus. Standartinis šių reljefų aprašymas skamba maždaug taip: „Sirijos karalius, pasaulio karalius, užmynė ant savo oponentų sprandų, o užkariautų žmonių galvas sukrovė į lyg minaretai aukštą kalną.“ Šiuos kūrinius kūrė menininkai vaizdavo galią. Tai kaip gi atsitinka, kad 2015 m. naujienose sužinojus apie šių objektų sunaikinimą jie tampa mūsų sielvarto indais? Manau, taip nutinka dėl to, kad, bėgant laikui, daiktai keičia savo prasmę. Jie ima labiau priklausyti žmonėms, taigi – ir visam pasauliui.

Laikui bėgant, meno kūriniai keičia savo prasmę ir, manau, kad ir Lietuvoje yra daug panašių klausimų: apie praėjusius laikotarpius, kai buvo sukurti tam tikri paminklai, ir kaip vėliau jų prasmė keitėsi.

N. B.: Šiuo metu Lietuvoje daug kalbame apie tai, ką turėtume daryti su paminklais, likusiais nuo Sovietų Sąjungos laikų: turime juos sunaikinti ar rasti būdą juos iš naujo kontekstualizuoti? Žinai, koks geriausias būdas? Pasigirsta daugybė skirtingų balsų. Taigi, kalbant apie tavo kūrinius, šiandien Lietuvoje tikrai sklendo daugybė panašių klausimų.

M. R.: Aš manau. Labiausiai mane įkvepiantis dirbti kūrinyje yra toks, kuris niekada nėra baigtas. Pavyzdžiui, mes daug kalbame apie JAV dekolonizaciją, nes tai šalis, pastatyta ant senbuvų tautų genocido, ir, deja, visame pasaulyje vykdytisi gana grubias perkėlimo,

Michaelo Rakowitzo parodos
„Sugrįžimas“ Šiuolaikinio
meno centre fragmentas
Vilnius, 2020
Fot. Andrej Vasilenko

depopuliacijos ir gavybos programas. Man nepaprastai įdomu, kaip dekolonizacija mums leidžia iš naujo pergaltoti naujakurių kolonializmą. Jei pagalvotume apie žodį „įsikurti“ (angl. *settle*), jis leidžia mums nenurimti (angl. *unsettle*), o kai kažkas mums kelia nerimą, tai yra procesas, kuris iš tikrųjų kelia diskomforto ir navigavimo, esant nepatogumams, problemas ir verčia kelti tikrai nepatogius klausimus. Mano supratimu, tai procesas, kurį reikia įveikti vis iš naujo.

Noriu būti toks pat drąsus kaip geologija, kuri žvelgia į akmenį, jo gyslas, iš esmės pasakojančias ir liudijančias tai, kad įvyko geologinė trauma. Aš nesiekiu atsukti ar iš naujo perkrauti pasaulį. Noriu tik rasti būdus, kaip mes galime išgyventi savo traumas kartu bandydami pasveikti.

N.B.: Šiandien kalbamės per „Zoom“ ir rengiame tavo parodas Vilniuje tau fiziškai nedalyvaujant. Pandemija palietė mus visus, tačiau norėjau paklausti, kaip ji paveikė tave asmeniškai, ir ar dabartinėje situacijoje randi ką nors teigiamo?

M. R.: Mes esame ties riba, kur vienas pasaulis baigiasi, o kitas prasideda. Tai įdomu, bet taip pat kelia daug nerimo.

Aš daug keliavau, todėl jaučiau, kad taip pat daug ką praleidžiu. Laikas, kurį dabar praleisiu su šeima, labai sveikintinas. Tačiau socialinė dinamika būnant šalia kitų yra kažkas, ko negalima kitaip atkurti. To pasigendu. Tai, kad šiandien negaliu būti su tavimi ir kalbėtis prieš

žiūrovų auditoriją, kurie galėtų paveikti mūsų pokalbio eigą įsikišdami ir užduodami klausimų, bei žinojimas, kad negalėsiu pamatyti žmonių, kurie ateis pažiūrėti mano darbų, iš kūrybinio proceso atima tai, ką labai vertinu. Bet taip pat džiaugiuosi galėdamas padaryti viską, kad meno projektai ir toliau vyktų, o mes visi išliktume gyvi ir sveiki.

Šis momentas taip pat verčia iš naujo perklausti, kaip mes patiriame meno kūrinį. Niekada neturėjau iliuzijų, kad būtinai turi atsidurti priešais darbą tam, kad jį patirtum. Kartais turi pakakti Monos Lisos reprodukcijos, nes tai reiškia, kad daugiau žmonių ją galės pamatyti. Aš taip pat galvoju apie visus tuos, kurie nuolat gyvena karantino sąlygomis ir niekada negali keliauti, kad pamatytų meno kūrinius, tačiau vis tiek myli meną.

Esu dėstytojas ir galvoju apie savo studentus, kurių, kaip jaunų menininkų, sudėtinga pozicija šiuo metu tapo dar sudėtingesnė. Norėčiau jiems sukurti geresnę sistemą, kurioje tiek daug nepriklausytų nuo kapitalo.

N. B.: Žinau, kad šiuo metu ypač sunku planuoti. Vis tik kokie yra tavo artimiausi planai?

M. R.: Klausėi manęs apie kelionę į Iraką. Šiuo metu dirbu su Irako režisieriumi Ahmedu Yassinu Al-Daradji. Jis manęs paprašė sukurti gana reikšmingą Bagdade filmuojamo filmo scenografijos dalį. Taigi, net jei negaliu būti Bagdade, randu būdų, kaip dirbti su Bagdado žmonėmis. Šiuo metu labai tuo mėgaujuosi.